ՀՏԴ 941(479.243) Պատմություն

ԴԱՍԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿԻՆ (19-ՐԴ ԴԱՐԻ 10-40-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

Նելլի ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Գյուլիստան, Ղարաբաղ, խանություն, մելիք, բեկ, աղա, ռանչպար, ռայաթ, ճորտ, ավատատիրություն, ռուսական վարչակարգ*

Ключевые слова: *Гюлистан, Карабах, ханство, мелик, бек, ага, феодализм, сословные отношения, российское правление, крепостной крестьянин, Россия*

Key words: *Gulistan Treaty, Karabagh, Khanate, khan, melik, bek, agha, feudalism, the Russian Regime, class relations, the peasant serf, Russia*

Н. Багдасарян

Сословные отношения в Карабахе за первые 30 лет утверждения российского владения (1813- 1840гг.)

Начиная с подписания Гюлистанского договора в 1813 до падения Карабахского ханства в 1822 г., сословные отношения в Карабахе не потерпели каких-либо изменений. После установления в 1822 г. российской власти сословные отношения частично подверглись изменениям. Сословные отношения исследуемого периода отличаются особой сложностью, поскольку являлись наследием меликского периода, ханского и российского правлений, каждый из которых оставил свой отпечаток на их формировании.

N. Baghdasaryan

Estate Relations in Karabakh in the First 30 Years of Russian Domination Establishment (1813-1840)

Estate relations in Karabagh didn't undergo any changes with the signing of Gulistan Treaty in 1813 before abolishing the Karabakh Khanate in 1822. After the establishment of the Russian Regime estate relations partially altered, and at the period under investigation they stand out by their complexity, as they were an inheritance of melik period, khan and Russian dominations; each of them left its mark on their formation.

1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումից մինչև 1822թ. Ղարաբաղի խանության վերացումը դասային հարաբերությունները Ղարաբաղում փոփոխության չեն ենթարկվում: Ռուսական վարչակարգի հաստատումից հետո դասային հարաբերությունները մասամբ փոփոխություն են կրում: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի դասային հարաբերություններն առանձնանում են իրենց բարդությամբ, քանի որ ժառանգություն էին մելիքական շրջանի, խանական և ռուսական տիրապետությունների, որոնցից յուրաքանչյուրն իր կնիքն է թողել նրանց ձևավորման վրա:

18-րդ դարի կեսին օգտվելով Արցախի մելիքների երկպառակություններից՝ սարջալլու ցեղի ցեղապետ Փանահը հաստատվում է Արցախի սրտում՝ Շուշիում, հիմնադրելով Ղարաբաղի խանությունը: Օտար խանն իր հետ բերում է միանգամայն օտար հասարակական-տնտեսական բարքեր, որոնք հանգեցնում են սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետընթացին և արցախյան համայնապատկերի աղճատմանը:

1805թ. մայիսի 14-ի Քյուրակչայի /Կուրակ գետի ափին/ դաշնագրով, իսկ այնուհետև՝ 1813թ. հոկտեմբերի 12-ին Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքված Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղն անցնում է Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

19-րդ դարի սկզբին ինչպես ամբողջ Արևելյան Հայաստանում, այդ թվում և Ղարաբաղում, տիրապետող հասարակական տնտեսական հասարակարգը շարունակում էր մնալ ավատատիրությունը: Հիերարխիկ սանդուղքի բարձրագույն աստիճանին կանգնած էր խանը, որին հաջորդում էին մելիքները, բեկերը, աղաները, հոգևորականության բարձրագույն խավը: Հատկանշական է, որ մինչև 1822թ. Ղարաբաղի խանության վերացումը դասային հարաբերությունները փոփոխություններ չեն կրում, իսկ ռուսական վարչակարգի հաստատումից հետո փոխվում են մասամբ:

Ներկայացվող պատմաշրջանում դասային հարաբերությունները Ղարաբաղում նշանավորվել են հետևյալ առանձնահատկությամբ. նախորդ դարի կեսերին ձևավորված խանական վարչակարգն իր

հետ բերել էր ինչպես հայ իրականությանը խորթ կառավարման համակարգ, այնպես էլ օտարահունչ պաշտոնանունների մի շարք: Չնայած իրավունքների սահմանափակմանը արցախահայ բնիկ տերերը դժվարությամբ պահպանում էին իրենց իրավունքները, հանդես գալով իրենց տիրապետության տակ գտնվող գյուղացիության պաշտպանի դերում:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Ղարաբաղում գոյություն ունեին հողատիրության հետևյալ ձևերը՝ պետական (արքունական), մուլքադարական և թիուլդարական: «Մուլքը» (արաբերենից թարգմանվում է՝ «տիրույթ», «կալվածք», «անշարժ գույք»)[1] հողատիրության այն ձևն էր, երբ որևէ ծառայության դիմաց, խանը որպես ժառանգական սեփականություն տիրույթներ էր շնորհում իր հպատակներին: Մուլքադարը տնօրինում էր կալվածքի եկամուտները՝ որոշակի հարկ վճարելով խանական գանձարանին: Գոյություն ուներ նաև հողատիրության «մուլք-խալիսե» կոչվող ձևը, երբ հողատերը խանից իրավունք էր ստանում ամբողջությամբ տնօրինել եկամուտը՝ ոչինչ չվճարելով գանձարանին: Հողային հարաբերությունների իշխող ձև էր նաև «թիուլը», երբ հողը և գյուղացիները պատկանում էին պետությանը, իսկ նրան ժամանակավոր, երբեմն նաև ժառանգաբար տիրող բեկերը ստանում էին նրա եկամուտները[2]: Հողատիրության ձևերից էր նաև «վակֆային»՝ վանքապատկան հողատիրությունը[3]: 1846 թ. դեկտեմբերի 6-ի հրովարտակով «մուլքը» և «թիուլը» ճանաչվեցին որպես ժառանգական սեփականություն: Այսպիսով, հողատիրական հիերարխիայի հիմքի վրա ձևավորվել էր Ղարաբաղի հիերարխիկ դասային կառուցվածքը:

Ավատատիրական սանդուղքի բարձրագույն աստիճանը ինչպես խանական, այնպես էլ հետխանական շրջանում գբաղեցնում էին **բեկերը,** որոնց, ըստ դասային հարաբերությունների, կարելի է կարգել երեք հիմնական սկզբունքով.

1. Տոհմիկ բեկեր, որոնք իրենց պաշտոններն ստացել էին պարսկական շահերից և այդ առիթով ունեին շնորհագրեր: Նրանք այնքան էլ մեծ թիվ չէին կազմում[4]:

2. Բեկեր, որոնք իրենց քոչատեղիները, գյուղերը, մահալներն ստացել էին որևէ արժանիքի համար՝ պարսկական շահի շնորհագրով: Այդ բեկերը հարգված էին ժողովրդի կողմից և հաճախ չէին խոնարհվում խաներին[5]:

3. Բեկեր, որոնք իրենց շնորհումներն ստացել էին խանից՝ առանց որևէ շնորհագրի: Իրենց իրավունքները նրանք պահպանում էին այնքանով, որքանով ծառայում էին խանին[6]: Այսպես կոչված, խանական բեկերը, ինչպես գրում է Դ. Անանունը. «Դրանք օտար մարդիկ էին, որոնք քծնութեամբ հասել էին բարձր աստիճանի և իշխանաւոր կարգուել ժողովրդի գլխին: Գիւղերի կառավարութիւնից գոյացած հարստութիւնն էր նրանց միակ առաւելութիւնը…»[7]:

19-րդ դարի 30-ական թթ. տվյալներով՝ Ղարաբաղի ազնվականության ընդհանուր թիվը բերված է մոտ 1190 ընտանիք[8], իսկ 1840-ական թթ. վերաբերող մեկ այլ աղբյուրում հայ բեկերի թիվը 600 էր, մահմեդական բեկերինը՝ 2000 շունչ՝ արական սեռի[9]:

«Ակտերի» էջերում տեղ գտած մի փաստաթղթում խոսվում է հատկապես թաթար բեկերի դաժանությունների մասին. «Թաթար բեկերը դաժանորեն են վերաբերվում գյուղացիներին՝ հատկապես հայերին, որոնց պատժում էին ասիական բոլոր վայրենություններով, երբեմն նույնիսկ ծեծում էին մահվան աստիճան, զրկում գույքից, վերցնում չսահմանված տուգանքներ: Այդ չարագործություններով առանձնանում էր Խանլար աղան՝ հայտնի իր վարքով, Գոհեր աղան և ուրիշներ»[10]:

---

[1] *Տե՛ս Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 222.*

[2] *Տե՛ս Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. II, Феодальные отношения и колониальный режим 1843-1868, М.-Л., 1937, с. 52.*

[3] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 370:*

[4] *Տե՛ս Сегаль Л., Елисаветпольская губерния, впечатления и воспоминания, из журн. "Кавказский вестник", Тифлис, 1902, с. 58.*

[5] *Տե՛ս Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870) հ. I, Բաքու, 1916, էջ 53:*

[6] *Տե՛ս Пахомов Е., О сословно-поземельном вопросе в Азербайджане, Баку, 1926, с. 3.*

[7] *Տե՛ս Անանուն Դ., նշվ. աշխ., էջ 54:*

[8] *Տե՛ս Обозрение российских владений за Кавказом, ч. III, СПб, 1836, с. 268.*

[9] *Տե՛ս Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. II, с. 19-20.*

[10] *Տե՛ս Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (այսուհետև՝ АКАК), т. VII, Тифлис, 1878, док. 411, с. 461.*

Ինչպիսին էլ որ լիներ բեկերի ծագումը, Անդրկովկասը՝ Ռուսաստանին միանալուց հետո ռուսական կառավարությունը ամրագրեց այն հողերը, որոնց նրանք տիրում էին: Ճորտատիրության բացակայության պայմաններում գյուղացիներն ազատ էին մի բեկի տիրապետությունից մյուսին անցնելու գործում, սակայն հետագայում օգտվելով իրենց դիրքից, հարստությունից և խանի ողորմածությունից բեկերը գյուղացիությանը հասցրեցին համարյա թե ճորտության վիճակի[1]:

Սեգալը իր ուղեգրություններում հետաքրքրական նյութ է հաղորդում բեկերի նիստուկացի մասին: Նրա խոսքերով Ղարաբաղի բեկերի մեծ մասը ապրում է իրենց կալվածքներում: Սակայն գյուղատնտեսությամբ նրանք քիչ են զբաղվում, եվրոպական գյուղատնտեսության նվաճումների նկատմամբ մեծ համակրանք չեն տածում, զբաղվում են միայն գյուղացիներից հարկեր հավաքելու գործով[2] :

Աղա: Այս կոչումը կրելու իրավասու էին խանական ընտանիքի երկսեռ բոլոր անդամները: Նրանք իրենց իրավունքներում հավասար էին բեկերին[3]: Աղա էր կոչվում Մեհտի Ղուլի խանի քույր Գոհերը[4]: «Ակտեր»-ի էջերում տեղ գտած մի փաստաթղթում նշվում է. «Խանական ընտանիքի աղաներն իրավասու էին նրանց (հպատակների) նկատմամբ մահապատիժ սահմանելու»[5]:

Մելիքներ: Մելիքներն ըստ դասային աստիճանի՝ 3 կարգ էին ներկայացնում՝ ա) բարձր կարգ, որոնց խմբին էին պատկանում երբեմնի հզոր հայ մելիքները: Նրանք իրենց մելիքական իրավունքներն ստացել էին Նադիր շահի ժամանակաշրջանից, իսկ հետագայում, քաղաքական շրջադարձային իրադարձությունների հետևանքով ընկնելով խանական տիրապետության տակ, զրկվել էին նախկին անկախությունից և իրավունքներով հավասարվել բեկերին ու աղաներին[6]: Երկրորդ կարգը ներկայացնում էին այն մելիքները, ովքեր մելիքական աստիճանը ստացել էին շնորհիվ մատուցած ծառայության: Երրորդ կարգը կազմում էր գյուղական ավագանին[7]: 19-20-րդ դդ. Ղարաբաղի և Զանգեզուրի որոշ գյուղերում ավագանիներին անվանում էին «ախսախկալ», այսինքն՝ տարեց, ավագ[8]: Այն գեղջ-ավագները, որոնք հոգատարությամբ էին վերաբերվում իրենց գյուղացիներին, վերջիններիս կողմից ստանում էին «գյուղի հայրեր», «իշխան պահապաններ» մեծ կոչումները[9]:

Մինբաշիներ: Բառացիորեն «մինբաշի»՝ նշանակում է հազարապետ: Սա ռազմական աստիճան էր, որն իրավունք էր տալիս ղեկավարելու հազար հոգանոց զորաջոկատը պատերազմի ժամանակ, իսկ խաղաղ ժամանակաշրջանում՝ նույն թվով գյուղացիներ: Իրավունքներով նրանք հավասար էին վերոնշյալ դասերին[10]:

Բարձր դասային կարգում և բեկերին իրավահավասար էին **սուլթանները**[11]:

Ավատատիրական սանդուղքի **միջին** դասն էին կազմում մաաֆությունը և յուզբաշիները:

Մաաֆներ: Մաաֆներ էին անվանվում այն գյուղացիները, ովքեր ազատված էին բոլոր հարկերից և պարհակներից, սակայն խանին պարտական էին իրենց ռազմական ծառայությամբ, ձիերով և սպառազինությամբ[12]: Մաաֆության իրավունքը երբեմն գնվում էր խանից:

Խանության վերացումից հետո ռուսական կառավարության պաշտոնավարող շրջաններում 1830-ական թթ. վերջերին և 1840-ական թթ. սկզբներին տարակարծություններ էին առաջացել մաաֆության՝ որպես դասի վերացման կամ պահպանման մասին: 1840 թ. մայիսի 10-ին Անդրկովկասի կառավարման կոմիտեն որոշեց պահպանել այն մաաֆներին, որոնք իրենց կոչման համար կունենան օրինավոր ապացույցներ, ապագայում այդ կոչումը տալ նրանց, ովքեր իրենց մատուցած ծառայություններով արժանի կլինեն դրան, նրանց օգտագործել սահմանը պահելու, ոստիկանական և փոս-

---

[1] *Տե՛ս Сегаль Л., նշվ. աշխ., էջ 59:*
[2] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61-62:*
[3] *Տե՛ս АКАК, т. VIII, док. 354, с. 469-470.*
[4] *Տե՛ս Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, т. II, Ереван, 1978,* ***с.115.***
[5] *Տե՛ս АКАК, т. VIII, док. 354, с. 470.*
[6] *Տե՛ս նույն տեղում:*
[7] *Տե՛ս նույն տեղում:*
[8] *Տե՛ս Акопян М., Сельская община в Восточной Армении во второй половине XIX-начале XX вв.(историко-этнографическое исследование), Ереван, 1988, с. 102.*
[9] *Տե՛ս Առաքելյան Մ., Ասք Ղարաբաղի և Նռգի գյուղի մասին, Երևան, 2005, էջ 144:*
[10] *Տե՛ս АКАК, т. VIII, док. 354, с. 470.*
[11] *Տե՛ս Սուլթան տիտղոսն էին կրում քոչվոր ցեղերի որոշ ցեղապետեր:*
[12] *Տե՛ս АКАК, т. IX, док. 217, с. 196-197.*

տառաքման նպատակներով[1]: 1844 թ. մարտի 8-ին ցարը վերահաստատեց Անդրկովկասի կառավարման կոմիտեի վերոնշյալ որոշումը[2]: Հայաստանի ազգային արխիվում գտնվող մի փաստաթղթի վկայությամբ՝ Ղարաբաղի գավառի մաաֆ ընտանիքների թիվը 1840 թ. դրությամբ հասնում էր 146-ի[3] :

Յուզբաշի: Այս դասը փոքրաթիվ էր: Յուզբաշին ռազմական աստիճան էր, որն իրավունք էր տալիս ղեկավարելու 100 զինվորի՝ պատերազմի և նույնաթիվ ընտանիքների՝ խաղաղ ժամանակաշրջանում[4]:

Ավատատիրական հիերարխիայի **ամենաստորին** աստիճանը գյուղացիությունն էր: Գյուղացիությունը բաժանված էր խանական կամ պետական և բեկական կամ կալվածատիրական հատվածների: 1827 թ. վերաբերող մի տեղեկության համաձայն՝ պետական գյուղացիության թիվը հաշվվում էր 7592 ընտանիք, իսկ կալվածատիրականը՝ 6754[5]: 30-ական թթ. վերջերին վերաբերող մեկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ Ղարաբաղի գավառի մասնավոր կալվածատիրական գյուղացիները կազմում էին 9855 ընտանիք[6]:

Ղարաբաղի հարկատու բնակչությունը բաժանված էր 2 խմբի՝ ռայաթներ և ռանչպարներ: Ռայաթի կարգավիճակում էին այն գյուղացիները, որոնք ունեին իրենց տնտեսությունը, իսկ ռանչպարները տնտեսություն չունեցող գյուղացիներն էին, այսինքն՝ բատրակները:

Ռայաթները և ռանչպարներն անձնապես ազատ էին, քանի որ Ղարաբաղում ճորտատիրական իրավունք գոյություն չուներ[7], սակայն նրանք իրենց կարգավիճակով բավականին տարբերվում էին միմյանցից: Ղարաբաղի **ռայաթներին** իրենց հողատիրական հարաբերությունների բնույթով Ի.Վանենկոն դասակարգել է 4 խմբի[8].

1. Ռայաթներ, որոնք ապրում էին սեփական հողերի վրա: Դրանք ազատ հողագործներն էին, որոնք իրենց հողի համար ոչինչ չէին վճարում՝ բացի պետական հարկերից՝ բերքի 1/10 չափով: 2. Ռայաթներ, որոնք ապրում էին կալվածատիրական հողերի վրա, որպես ժառանգական վարձակալներ: Բացի պետական հարկերից, նրանք հողատիրոջն էին տալիս բերքի 1/10 մասը, մետաքսի, փայտի 1/5 մասը:3. Ռայաթներ, որոնք ապրում էին իրենց սեփական հողերի վրա, բայց այն գյուղերում, որոնք խանը, շնորհագրերով տվել էր հոգևոր անձանց և բեկերին: Վերջիններս, որպես այդ գյուղերի պետական պաշտոնյաներ, աշխատավարձի փոխարեն ստանում էին պետական տուրքերի որոշ մասը[9]: 4. Քոչվոր մահմեդական ռայաթներ, որոնք Ղարաբաղի տարբեր շրջաններում ունեին իրենց ամառային և ձմեռային արոտավայրերը, յուրաքանչյուր գլուխ անասունից հարկ էին վճարում:

Ռայաթները կազմում էին Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը: Նրանք, փաստորեն, ամրագրված են հողին և այլ հողեր անցնելու դեպքում խոչընդոտներ էին հարուցվում՝ ինչն իր հերթին նպաստում էր գյուղացիության ամրագրմանը[10]: Ղարաբաղում գյուղացիության այս կարգավիճակը գոյություն ուներ ինչպես խանական շրջանում, այնպես էլ ռուսական վարչակարգի հաստատումից հետո:

Առավել ծանր վիճակում էին **ռանչպարները**: Նրանք չունեին սեփական տնտեսություններ և որպես բատրակներ՝ աշխատում էին ունևոր խավի համար: Պարսկական «**ռենչբար**» բառը նշանակում է լուծ կրող, աշխատող: Ի տարբերություն ռայաթների՝ ռանչպարները չէին հաշվվում գյուղական համայնքի թվաքանակի մեջ: Եթե ռայաթներն ամրագրված էին հողին, ապա ռանչպարները՝ իրենց տիրոջը[11]: Նրանք խանից ստանում էին որոշակի սեփականություն՝ հող, այգի, արտ և այլն և պարտավորվում էին իրենց ստացած բերքի 1/4-ից մինչև 1/2-ը վճարել խանին կամ որևէ մասնավոր անձի: Ռանչ-

---

[1] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94:*
[2] *Տե՛ս նույն տեղում:*
[3] *Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 1097ա:*
[4] *Տե՛ս АКАК, т. VIII, док. 354, с. 469-470.*
[5] *Տե՛ս Ռշտունի Վ., Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության (1828-1917), մաս Ա (1828-1878), Երևան, 1960, էջ 75:*
[6] *Տե՛ս Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. I, с. 110.*
[7] *Տե՛ս Մարկոսյան Ս., Իմունիտետի իրավունքը Արարատյան երկրում XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1975, էջ 155:*
[8] *Տե՛ս Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, с. 134.*
[9] *Տե՛ս Անանուն Դ., նշվ. աշխ., էջ 55:*
[10] *Տե՛ս Сейранян П., Карабах и Россия. страницы истории, Москва,1997, с. 48.*
[11] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:*

պարները պետությանը ոչ մի հարկ չէին վճարում, նրանց փոխարեն պետական բոլոր տուրքերը վճարում էին նրանց տերերը[1]:

Լեոն փորձել է ապացուցել, որ Ղարաբաղում ձևավորված դասակարգային սանդուղքի ամենաստորին աստիճանին կանգնած էր ճորտ գյուղացիությունը[2]: Իր տեսակետի ապացուցման համար Լեոն հենվում էր մի շարք արխիվային վավերագրերի վրա, որոնցում Գանձասարի վանքապատկան գյուղացիները վանական գրագրության մեջ կոչվում էին **«ճորտ»**[3] և **«ստրուկք»**[4]:

Արխիվային վավերագրերից մեկում կարդում ենք, որ 1841 թ. Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան Ջալալյանը ծերանալով և չկամենալով, որ իր մահից հետո իր տիրապետության տակ գտնվող գյուղացիները. «...սեպհական **ստրուկք** նորին բարձր սրբազնութեանն բնակեալք ի մասին ընդ ստրկաց որովհետեւ յուրաքանչիւրոյն կառավարիչք ու տիարք եղեալ են միեւնոյն անձինք, այսինքն նախորդք նորա Հասան Ջալալյանք և նա ինքն մնացեալ նոցա անտէր կամ ինքնագլուխ … ցրուիլ յայկոյս և յայնկոյս ի տեղւոջ բնակութեան իւրեանց, ուստի վնաս մեծ հասցէ վանականաց և վանիցն Գանձասարու...» [5]: Լեոն Գանձասարի վանքի անշարժ կայքի I հոդվածում մեջբերում է այն տվյալը, որ Գանձասար և Կճողոտ գյուղերում ապրում են «43 ընտանիք **ստրկաց**»[6]: Կամ գրում է, որ Բաղդասար մետրոպոլիտը Գանձակում գտել է 15 «**ճորտ**» ընտանիք և իր հետ տարել Գանձասար[7]:

Լեոն գրել է նաև, որ 1808 թ. երբ Բաղդասար վարդապետը Սարգիս կաթողիկոսի հանձնարարությամբ ուղևորվում է Ղարաբաղ, նա նպատակ ուներ «նորոգելոյ Գանձասարայ աթոռն և կառավարելոյ գծառայսն նոցա, նույն վանքին վերապատկանեցեալ»[8]: Վերը հիշատակված ծառաները վանքի «ստրուկ» կամ «ճորտ» գյուղացիներն էին, որոնք ցրվել էին զանազան կողմեր: Դրանց մեծ նշանակության մասին կարելի է դատել Բաղդասար մետրոպոլիտի մի թղթից, որ նա գրել է Կովկասի փոխարքա իշխան Վորոնցովին 1849 թ. ապրիլի 23-ին: Նա գրել է. «Ի ժամանակս իշխանութեան վաղեմի արքայիցն պարսից վանքն Գանձասարու էր ի ծաղկեալ դրութեան և ճոխացեալ և բաւական արդեամբք ի սնունդ ինքնեան և կատողիկոսունք նորա հանդերձ միաբանութեամբք իւրեանց լեալ են ի բարօրութեան, վասն զի վանքն ունէր ինքեան ի սեպհական **ստրուկ** զհարիւր յիսուն գերդաստանս՝ բնակեալս ի վերաց վանքական հողոյն ո՛չ ենթարկեալս պահանջման հիմք յօգուտ տէրութեան և ազատս յամենատեսակ հարկատուութեանց և ի հպատակութեանց, –որք միայն վանիցն հատուցանեին զամենայն սահմանեալս հաստատութեամբ»[9]:

Ովքե՞ր էին այդ «ճորտերը» կամ «ստրուկները»: Իրականում նրանց կարգավիճակը 19-րդ դարի առաջին կեսին միանգամայն նոր բովանդակություն էր ստացել և անգամ հեռավոր չափով չէր համապատասխանում իր սովորական իմաստին: Եվ եթե հիմնվելու լինենք Վ. Իվանենկոյի՝ «ռանչպար» գյուղացիության վերաբերյալ տվյալների վրա, ապա Գանձասարի վանքի «ստրուկներին» կարելի էր համարել «ռանչպարներ»: Նրանք պատկանել են Գանձասարի վանքին, որը նրանց փոխարեն պետք է վճարեր պետական հարկերը: Հատկանշական է, որ Լեոյի պնդումները Ղարաբաղում ճորտության գոյության մասին քննադատության են արժանացել Ս. Մարկոսյանի կողմից, որը վերջնականապես հերքել է Լեոյի՝ Ղարաբաղում «ճորտության գոյության ապացույցները» և ռանչպարների որոշակիորեն իրավազուրկ դրությունը փորձել է բացատրել նրանց ինքնակամ տեղափոխման «տնտեսական սահմանափակմամբ»[10] (անշարժ ունեցվածքը թողնելու, բնակեցման հետ կապված ծախսերը տիրոջը հատուցելու պայմանը):

---

[1] *Տես Иваненко В., նշվ. աշխ., էջ 135:*
[2] *Տես Մարկոսյան Ս., Ագրարային հարաբերությունները Արարատյան երկրում XVII-XVIII դդ. և XIX դարի առաջին քառորդում, Երևան,1959, էջ 156-175:*
[3] *Տես Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգեւոր դպրոցի 1838-1913, Թիֆլիս, 1914, էջ 144:*
[4] *Տես նույն տեղում, էջ 107, ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 492, թ. 19-20:*
[5] *Տես ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 492, էջ 19-20:*
[6] *Տես Լէօ, նշվ. աշխ., էջ 144:*
[7] *Տես նույն տեղում,էջ 107:*
[8] *Տես նույն տեղում,էջ 106:*
[9] *Տես նույն տեղում, էջ 107:*
[10] *Տես Ալեքսանյան Ս., Արևելյան Հայաստանի նոր շրջանի ագրարային հարաբերությունների պատմագրությունը, Երևան, 1991, էջ 242:*

Այսպիսով, մեր կողմից քննության առնված ժամանակաշրջանում դասային հարաբերությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ՝ ա) Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումից հետո Ղարաբաղում ավատատիրական սանդուղքի ամենաբարձր աստիճանը շարունակում էր զբաղեցնել խանական ընտանիքը, բ) դասային հարաբերություններում փոփոխություն է արձանագրվում միայն 1823 թ. ռուսական վարչակարգի մուտքից հետո, մասնավորապես, իրավազրկվում է խանական ընտանիքը, սակայն ինքնակալության թողտվության պայմաններում բեկերը շարունակում էին մնալ, որպես տիրապետող դաս, որն անխնա շահագործման էր ենթարկում գյուղացիությանը, գ) պատմագրության մեջ տեղ գտած «ճորտության գոյության ապացույցները» քննադատության չեն դիմանում. փաստերն ապացուցում են, որ, այսպես կոչված, «ճորտ» կամ «ստրուկ» գյուղացիությունն իր կարգավիճակով լիովին համապատասխանում էր «ռանչպար» գյուղացիության իրավական դրությանը, դ) Ղարաբաղի 19-րդ դարի դասային հարաբերություններն առանձնանում են իրենց բարդությամբ, քանի որ ժառանգություն էին մելիքական շրջանի, խանական և ռուսական տիրապետությունների, որոնցից յուրաքանչյուրն իր կնիքն է թողել նրա ձևավորման վրա:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Նելլի Բաղդասարյան – պ.գ.թ., դոցենտ, ՄՄՀ պատմության ամբիոնի վարիչ
E-mail: nelliohanjanyan@yandex.ru

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, պ.գ.դ. Վ. Ավանեսյանը: